

Э. М. ДЭМИРЧИЗАДЭ

САЈЧАН ДИЛИНИН
ТАРИХИ
МАМАТИКАСЫ

БАКЫ—1967

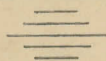
168.17
34
АЗƏРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС ТƏЬСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН адына
АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Проф. Ə. М. ДƏМИРЧИЗАДƏ

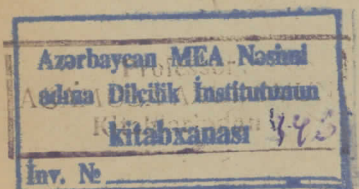
*Филолог Ахундов Азизулла
мүдир*
2.11.67 *Б.З. Б.*

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ГРАММАТИКАСЫ

КИРИШ

(Дил-ədəbiyyət fakultəsi tələbələri üçün vəsait)

БИР-ИКИ СӨЗ

Азәрбајҗан дилинин тарихи фәнни бир сыра фәнләрин сил-силәсиндән ибарәт кениш һәҗмли бир фәндир вә бу силсиләдә тарихи грамматика әсас һәлгәни тәшкил едир. Мәһз буна көрә дилчиләрин чоху „тарихи грамматика“ ифадәсини „дили тарихи“ ифадәсинин синоними кими даһа кениш мәнада ишләдирләр¹.

Әслиндә дилин фонетик, лексик, морфоложи, синтактик вә услуби инкишаф тарихиндән бәһс едән бу фәннин үч бөјүк һиссәси, јәни тарихи фонетика, тарихи морфоложи вә тарихи синтаксис үмумиләшмиш һалда тарихи грамматиканын әсас бөлмәләрини тәшкил едир.

Мәлүм олдуғу үзрә, али мәктәбләримиздә 1950—1951-чи илләрә гәдәр „Азәрбајҗан дилинин тарихи фәнни“ ваһид бир фәнн кими тәдрис олунурду вә бурада дилин лексик, фонетик, морфоложи, синтактик вә услуби инкишафындан мүхтәсәр бәһс олунурду. Сонралар бу фәнн ики мүстәгил фәннә—**тарихи грамматика** вә **әдәби дил тарихи** фәнләринә ајрылды вә һәр бири мүстәгил—хүсуси програм әсасында тәдрис едилди². Әлбәттә, бу фәнләр бир-бири илә үзви сурәтдә бағлыдыр, лакин һәр биринин мүстәгил объекти вә

¹ Бах: Проф. П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1954. стр. 5.

² Велә бир факты гејд етмәји дә лазым билирик ки, биз бу муһазирәләрин корректурасыны нәзәрдән кечирәркән сатыша бурахылмыш „Историческая грамматика русского языка“ (В. И. Борковский, П. С. Кузнецов) адлы китаба нәзәр салдыг. Бу китаб „Тарихи грамматика курсу рус дили тарихи курсунун биринчи һиссәсини тәшкил едир (икинчи һиссәси рус әдәби дилинин тарихидир)“—чүмләсилә башланыр.

истигамәти дә вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, тарихи лексиколокијадан бунларын һәр икисиндә дә истифадә олунур, лакин бунларла үзви сурәтдә бағлы олан тарихи лексиколокија да дил тарихинин мүстәгил бир сәһәсидир.

Бүтүн бу сәһәләрин бир-бири илә үзви әлағәсини нәзәрә ала-рағ „кириш“ бәһсини „Азәрбајчан дилинин тарихи фәннинә кириш“ кими кениш мә’нада гурмағы мәгсәдә даһа ујғун билдик

1964 феврал 5.

I

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ» ФӘННИНИН МӨВЗУСУ, ВӘЗИФӘСИ ВӘ ҺӘЧМИ

1—§. Үмумијјәтлә мөвзу һаггында

Азәрбајчан дилинин тарихи фәнни Азәрбајчан дилчилијинин хүсуси бир сәһәси олмагла Азәрбајчан дилинин үмуми инкишаф тарихиндән вә онун инкишаф ганунаујғунлуғларын-дан бәһс едән бир елмдир. Бу елмин мөвзусу Азәрбајчан дилинин гоһум дилләр аиләсиндә мүстәгил бир үмумхалт дили һалында нечә, нә заман, һансы шәраитдә тәшәккүл етмәсинин вә бу дилин грамматик гурулушунун, лүғәт тәркибинин, фонетик системинин, үслублар системинин тәдричән дәјишмәсини, мүәсир вәзијјәтә гәдәрки инкишафыны идарә едән ганунаујғунлуғлара әсасән илк формалашма дөврүндән башлајарағ зәманәмизә гәдәрки инкишаф јолунун ардычыл елми изаһындан ибарәтдир.

Һәгиги мә’нада милли мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәси үчүн кениш имканлар олан бир өлкәдә үнсијјәт вә фикир мүбадиләсинин васитәси, мүбаризә вә инкишафын силаһы олан, нәһајәт, милли мәдәнијјәтин әсл формасы һалында, бу мәдәнијјәтә хидмәт едән бир дилин һәртәрәfli тәдгиги ол-дугча зәруридир.

Мәһз буна көрә дә, һәр бир милли дилин, бу чүмләдән Азәрбајчан дилинин тарихинин өјрәнилмәси, онун инкишафыны идарә едән ганунаујғунлуғларынын мүәјјәнләшдирил-мәси, ејни заманда онун даһа да мәгсәдәујғун инкишаф ет-дирилмәси имканларын-дан истифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән сон дәрәчә мүһүмдүр.

Марксизм классикләри өјрәдирләр ки, инсанлар, истәр тәбиәтдә, истәр чәмијјәтдә олан ганунлары кәшф едә биләр-ләр, онлары дәрк едә биләрләр, онлара јијәләнә биләрләр,

онлары ишә там бәләдликлә тәтбиг етмәји, онлардан чәмиј-јәтин мәнәфеји үчүн истифадә етмәји вә беләликлә, онлары өз мәнәфеләринә табе етмәји, һәтта онларын үзәриндә һөкм-ран олмагы өјрәнә биләрләр.

Марксизм классикләринин бу әсас көстәриши тамамилә Азәрбајчан дили тарихинин вәзифәсини, мәгсәдини мүәјјән-ләшдирмәк нөгтеји-нәзәриндән әсас истигамәтвәричи көстә-ришир. Һәгигәтдән Азәрбајчан дили тарихи фәннинин мәг-сәди тәкчә Азәрбајчан дилинин инкишафынын дахили ганун-ларыны һесаба алмагдан, тәсвир етмәкдән ибарәт дејилдир. Мәгсәд, бу ганунлары мејдана чыхармагдан, онлара јијәлән-мәкдән вә онлардан там бәләдликлә, дүрүст истифадә едә-рәк дилин кәләчәк инкишаф истигамәтини дәгиг мүәјјән-ләшдирмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә Азәрбајчан ди-линин тарихи фәнни сон дәрәчә реал, һәјати, практик мәг-сәд вә әһәмијјәти олан бир елм саһәсидир. Бурада Азәрбај-чан дилинин грамматик гурулушунун, лүгәт тәркибинин, фо-нетик системинин вә үслубларынын чәмијјәтлә әлағәдар су-рәтдә, онун хидмәт етдији халгын инкишафы илә бағлы һалда өјрәнилмәси нәзәрдә тутулур. Бурада тәк-тәк сөзләрин, һәм гурулушча, һәм мәнәча дәјишмәси, грамматик ганунларын сәлисләшмә јоллары, тәкмилләшмә јоллары өјрәнилдији кими, ејни заманда ганунаујғунлуг әсасында бу дил ваһидләринин һәм ајрылыгда, һәм дә бир систем һалында кәләчәк ин-кишаф истигамәтини тәјинедичи јоллар да ајдынлашдыры-лыр вә дәгигләшдирилир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, Азәрбајчан дилинин тарихи фәннини даһа дүрүст вә ајдын дәрк етмәк үчүн объекти вә тәдгигат јолуну шәртләндирән ики әсас анлајыш һаггында, јә'ни 1) **дилин дахили инки-шаф ганунлары**; 2) **Азәрбајчан дили** анлајышлары һаггын-да дәгиг тәсәввүр саһиби олмаг зәруридир.

2-§. Дилин дахили инкишаф ганунлары һаггында

Дилин дахили инкишаф ганунлары нәдир вә бу ганунла-рын әламәтдар тәзаһүрләри нәдән ибарәтдир? Мә'лум олдуғу үзрә, дилин характер әламәтләри онун чәмијјәтлә, чәммијјә-тин инкишафы илә даим әлағәдар олмасыны көстәрир. Буна көрә дә чәмијјәтдә баш верән һадисәләрин дилдә иникасы тә-биидир. Гәбилә, тајфа, халг, милләт вә еләчә дә бунларын пар-чаланмасы, бирләшмәси, чарпазлашмасы, нәһајәт инсанларын бу вә ја дикәр инкишаф дөврү илә әлағәдар олараг елмин, мәдәнијјәтин инкишафы—бүтүн бу һадисәләр дилдә өз әк-

сини тапыр вә һәтта дилдә бөјүк дәјишиклик әмәлә кәтирир. Хүсусән гәбилә дилләриндән тајфа дилләринә, тајфа диллә-риндән халг дилләринә, халг дилләриндән милли дилләрә доғру инкишаф просесиндә дил чәмијјәт үчүн вә чәмијјәтин бүтүн бу тарихи ваһидләри үчүн үнсијјәт васитәси олараг инкишаф едир.

Һалбуки бу дөврәләрә көрә дәјишмәдән, хүсусән өз лүгәт тәркибини зәнкинләшдирмәдән, чәмијјәтин инкишафы тәләб-ләринә чаваб верә биләчәк бир кејфијјәт кәсб етмәдән дил үнсијјәт васитәси олараг гала билмәз. Мадамки дил үнсијјәт васитәси олараг чәмијјәтә, онун ваһидләринә хидмәт едир, демәли, дилдә мүәјјән мәнәда дәјишиклик әмәлә кәлир. Бу дәјишиклик исә дилин мүхтәлиф саһәләриндә мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрә билир. Дилин лүгәт тәркиби сүр'әтлә дәјишир, инсанын әмәк фәалијјәтиндә баш верән һәр чүр јенилији дәрһал өзүндә әкс етдирир, јени мәфһумларын әмә-лә кәлмәси илә әләғәдар олараг һәмин јени мәфһумлары ифадә едән јени сөзләрлә зәнкинләшир, еләчә дә лүгәт тәркибиндә бә'зи сөзләр мәһдудлашыр вә дилдән дүшүр. Чүнки чәмиј-јәтдә бә'зи шејләр—әшја, мүхтәлиф истеһсал аләти вә ја мүхтәлиф анлајышлар, мәфһумлар чәмијјәтин инкишафы илә әлағәдар олараг көһнәлир, инсанлар үчүн артыг јарарсыз олур, һәмин мәфһумларла, һәмин әшја илә, вахты кечмиш истеһсал аләти, јахуд тарихә верилмиш ичтимаи гурулуш вә мүнәсибәтләрлә әлағәдар олан сөзләр дә дилин лүгәт тәкибиндән дүшмүш олур. Бүтүн белә просесләр исә дилин лүгәт тәркибини аз-чоһ дәјишдирир.

Дилин грамматик гурулушу да дәјишир. Грамматик гуру-луш, әлбәттә јаваш дәјишир, кеч дәјишир вә илк дөвр-ләрдә бәсит олдуғу һалда, тәдричән тәкмилләшир вә даһа мүрәккәб бир организм һалыны алыр:

Демәли, дил өз спесифик хүсусијјәтләри әсасында, өз да-хили ганунларына ујғун олараг дәјишир вә дилин белә дәјиш-мәси, әлбәттә, чәмијјәтдәки дикәр ичтимаи һадисәләрдән, еләчә дә чәмијјәтин өзүндән фәрғлидир. Чүнки дил сычрајышларла, ингилабларла дејил, анчаг тәдричи јолла дәјишир вә һәм дә, гејд етдијимиз кими, өзүнүн дахили ганун-лары әсасында дәјишир. Бу ганунлар исә һәр шејдән әввәл, ашағыдакы характер әламәтләри илә дилин инкишафыны мүәјјәнләшдирир вә характеризә едир.

1. Бу ганунлар мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф олан гуру-лушун сабитлијини тә'мин едир.

2. Бу ганунлар дилин прогрессив инкишафыны, јә'ни да-

има зэнкинлэшмэ, сәлислэшмэ, тәкмиллэшмэ, дәгиглэшмэ истигамәтиндә олан инкишафы тә'мин едир.

3. Бу ганунлар бүтүн дилләрдә ејни шәкилдә тәзаһур етмәдији кими, бир дилин мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә дә ејнијјәт тәшкил етмир.

4. Бу ганунлар дилләрин гоһумлуғуну вә бир дилин инкишаф хәттинин вәһдәтини тә'мин едир.

5. Дахили ганунлар дилин етник әләмәтини вә орижиналлығыны да шәртләндирир.

Бурада белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, дилдә баш верән **һәр чүр дәјишиклији дә дахили ганун** нәтичәси һесаб етмәк олмас.

Дахили ганун дилин характерини тә'мин едән, инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирән вә гурулуш хүсусијјәтини характеризә едән ганундур. Бә'зән дилдә баш верән һадисәләр, дәјишиклик харичи тә'сир нәтичәси дә ола биләр. Буна көрә дә дахили ганунлар әсасында дилин инкишаф етмәси һеч дә о демәк дејилдир ки, дил һеч бир харичи тә'сирә мә'руз галмас вә һеч бир харичи тә'сир онун инкишафында мүәјјән из бурахмас.

Әлбәттә, харичи тә'сирләр, һадисәләр дилин дәјишмәсинә, инкишафына мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрә билир. Мәсәлән, ики дилин чарпазлашмасы вә бунун әсасында биринин галиб кәлмәси вә дикәринин мәғлуб олмасы, галиб кәлән дилин мәғлуб олан дил һесабына хүсусән өз лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмәси, ајдын бир шејдир ки, харичи тә'сирдир. Јахуд, тарих боју бир-бир илә әлагәдар олан халғлар дилчә мүәјјән дәрәчәдә бир-биринә тә'сир көстәрә билир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дилинин инкишафында бу вә ја дикәр шәкилдә әрәб дилинин, фарс дилинин, рус дилинин тә'сирләри, әлбәттә, харичи һадисәләрлә, амилләрлә әлагәдардыр вә бунлары дилин дахили гануну илә бағлы дәјишмә һесаб етмәк доғру олмас.

Белә фактлар ону сүбут едир ки, бу вә ја дикәр дилин өз дахили ганунлары әсасында инкишафыны гәбул етмәк һеч дә дилин инкишафына харичи амилләрин тә'сирини рәдд етмәк демәк дејилдир.

Лухарыда гејд етдијимиз кими, белә бир чәһәти дә көстәрмәлијик ки, һәр бир дилин өзүнә мәхсус дахили инкишаф гануну вардыр вә бу ганунлар ејни заманда дилләрин һамысынын инкишафыны тә'мин едән, истигамәтләндирән үмуми ганунлары рәдд етмир вә онларла нәинки зиддијјәт тәшкил етмир, һәтта онларла узлашыр, ујғунлашыр.

Бәс бу үмуми ганунлар нәдир?

Бу үмуми ганунлар башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. **Тәдричи инкишаф гануну.** Бүтүн дилләр, мә'лум олдуғу үзрә, дәјишир, инкишаф едир, лакин бу дәјишмә сычрајышларла, ингилабларла дејил, мәһз тәдричи јолла олур.

2. **Гејри-бәрабәр инкишаф гануну.** Гејри-бәрабәр инкишаф гануну бүтүн дилләрдә бу вә ја дикәр шәкилдә өзүнү әкс етдирир. Бундан башга, мә'лум олдуғу үзрә, дилләрин һамысында лүғәт тәркибинин әләвә һиссәси сүр'әтлә дәјишир, лүғәт тәркибинин әсас һиссәси исә нисбәтән јаваш дәјишир, дилләрин грамматик гурулушу исә бунлардан да јаваш дәјишир. Әкәр бураја фонетик тәркибин дәјишмәсини дә әләвә етсәк, демәк лазымдыр ки, дилләрин фонетик тәркиби даһа да кеч дәјишир.

Дилләрин ваһидләриндә өз әксини тапмыш олан белә мүхтәлиф дәјишмә сүр'әти мәһз гејри-бәрабәр инкишаф ганунунун парлаг нүмунәсидир.

3. **Нисби сабитлик гануну.** Нисби сабитлик о демәкдир ки, бүтүн дилләрин әсасыны, ја'ни лүғәт тәркибинин әсасы, грамматик гурулушу вә фонетик системи әсрләр боју сабит галыр вә буна көрә дә бу вә ја дикәр дилин грамматик гурулушуна, лүғәт тәркиби әсасына вә фонетик системинә көрә һәлә гәбилә вә тајфалар дөврүндәки әслиндән бир о гәдәр дә фәрғләнмир. Лакин бунунла белә мүәјјән дәјишиклик, ја'ни һәммин әсасын үзәриндә инкишаф едән дилдә сәлисләшмә, дәгигләшмә, зәнкинләшмә истигамәтиндә мүәјјән дәјишиклик ола билир. Бунунла белә әсрләр боју һәр бир дил өз әсасына көрә сабит һесаб олунур. Лакин бу сабитлик мүтләг дејил, нисбидир. Чүнки дедијимиз кими, һәр бир дилин әсасында да сәлисләшмә, тәкмилләшмә мә'насында мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәлир.

Бүтүн бу үмуми ганунлар исә дилләрин һамысында бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини тапмыш олур. Лакин бурада гејд етмәк лазымдыр ки, дилләрин һамысында бу ганунларын тәзаһүрү ејни олмур. Бә'зән бир дилин мүәјјән дөврдә лүғәт тәркиби сүр'әтлә инкишаф етдији һалда, дикәр дилин лүғәт тәркиби јаваш инкишаф етмиш олур. Јахуд, бир дилин грамматик гурулушунда вә ја грамматик гурулушун бир саһәсиндә даһа чоһ дәјишиклик баш верә билдији һалда, башга бир дилин грамматик гурулушунда дәјишиклик нисбәтән аз олур. Лакин белә вәзијјәт һеч дә үмуми ганунларын бу вә ја дикәр дилдә олдуғуну, башга бирисиндә исә олмадығыны сүбут етмир.

Бунунла белә, һәр бир дилдә һәммин үмуми ганунларла

узлашан бир сыра хусуси ганунлар да вардыр ки, бунлар һәр бир дилин өзүнә мэхсус вә һәр бир дилин орижиналдығыны, етник варлығыны характеризә едән ганунлардыр. Мәһз бу хусуси ганунлар бир дили дикәриндән фәрғләндримәк үчүн әсас верир. Ејни заманда бу ганунлар нәинки һәр бир дилин өзүндә спесифик хусусијјәтә маликдир, һәм дә һәр бир дилин мүхтәлиф ваһидләриндә дә, мәсәлән, фонетик системиндә, морфоложи гурулушунда, синтактик гајдаларында, лүғәт ваһидләриндә — үмумән лүғәт тәркибиндә хусуси шәкилдә тәзаһүр едир.

Демәли, дилин инкишафынын дахили ганунлары дилин етник кејфијјәтини, орижиналдығыны шәртләндирир. Буна көрә дә бу ганунлар дахили вә хусуси ганунлардыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә аһәнк гануну, шәкилчиләшмә, тәјин едән сөзләрин әввәл, тәјин олуналарын сонра кәлмәси вә бир сыра белә һаллар Азәрбајчан дилинин һәм лүғәт тәркиби етибары илә зәнкинләшмәсиндә, һәм дә грамматик гурулушча сәлисләшмәсиндә, тәкмилләшмәсиндә идарәдичи, истигамәтвERICИ ганунлардыр.

Ајдын бир шејдир ки, дил һәмин дилдә данышанларын тарихи илә әлагәдар олараг инкишаф етдији үчүн һәмин дилин дахили ганунларыны да јенә һәмин дилдә данышанларын тарихи илә әлагәдар сурәтдә өјрәнмәк зәруридир.

Нәһајәт, бурада белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, дилин дахили ганунлары там мәнасы илә даими вә дәјишмәз ганунлар дејилдир, дахили ганунлар да мүәјјән инкишаф дөврү кецирир вә бәзән бу вә ја дикәр ганун тәдричән өз гүввәсини итирмиш олур вә јахуд өз мөвгејини башга бир гануна вермиш олур. Беләликлә, ајдын бир шејдир ки, дилин инкишафында да мүәјјән дәјишиклик баш верә билир. Лакин дахили ганунларын дәјишмәси һәр заман ола билмәз. Дахили ганунлар сон дәрәчә кеч дәјишә биләр вә јалныз о заман дәјишәр ки, һәмин дахили ганун дилин үмуми инкишафына вә инкишаф тәләбләринә артыг чаваб верә биләчәк хусусијјәтини вә гүввәсини итирмиш олсун. Белә һаллар исә әлбәттә, дилин инкишафында бир нечә дөвр әрзиндә баш верә биләр. Лакин дахили ганунларын тәкмилләшмәси, сәлисләшмәси, јахуд даһа да чохтәрәфли олмасы дахили ганунларын өзүнүн дә инкишафыны мејдана чыхарыр ки, белә дәјишмәләр, әлбәттә, дахили ганунларда бу вә ја дикәр шәкилдә баш верә биләр. Буна көрә дә үмумхалг Азәрбајчан дилинин тарихини тәдгиг едәркән белә ганунијјәт вә онун тәзаһүрләринин изаһы диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

3—§. Азәрбајчан дили анлајышы

Тәдгигат адәтән объектин дә дәгигләшмәсини тәләб едир; буна көрә дә габагчадан **Азәрбајчан дили** анлајышыны да дәгигләшдирмәк зәруридир. Бу фәннин тәдгиг объектини — мөвзусу олан **Азәрбајчан дили** кениш мәнада анлашылмалыдыр: јәни бурада Азәрбајчан дилинин үмумхалг дили һалында илк формалашмасында иштирак едән гәбиләви дилләрдән — диалектләрдән башламыш мүасир шивәләрә гәдәр чанлы данышығын бүтүн голлары да, үмумхалг дили әсасында формалашмыш олан әдәби дил вә онун бүтүн услуб голлары да нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә Азәрбајчан дилинин тарихи фәннини тәдгигат объектини олан Азәрбајчан дили анлајышы чох мүрәккәб бир анлајышдыр. Әлбәттә, Азәрбајчан дили өз инкишаф тарихинин һәр дөврүндә азәрбајчанлыларә үнсијјәт васитәси вә мәдәнијјәт формасы кими хидмәт едән мүһүм бир васитә олдуғу үчүн, илк бахышда, Азәрбајчан дили анлајышы бүтүн дөврләр үчүн ејни анлајыш кими нәзәрә чарпыр. Доғрудур, бүтүн дөврләрдә азәрбајчанлыларә үнсијјәт васитәси кими хидмәт етмәси нөгтеји-нәзәриндән бурада ејнијјәт вардыр. Лакин азәрбајчанлыларын тарихи инкишаф јолуну нәзәрә алараг бу тарихлә әлагәдар сурәтдә онларын дилини јохладыгда, ајдын олур ки, Азәрбајчан дили анлајышы мүрәккәб анлајышдыр. Чүнки дил бу дилдә данышанларын тарихи илә үзви сурәтдә әлагәдар олан бир варлыгдыр. Бу вә ја дикәр халг, о чүмләдән Азәрбајчан халгы бирдән-бирә халг кејфијјәти кәсб етмәмиш олдуғундан, онун дили дә лап башланғычдан үмумхалг дили һалында формалашмыш бир варлыг кими анлашылмамалыдыр. Гәбиләләрдән тајфалар, тајфалардан халглар, халглардан милләтләр формалашдығы кими, гәбилә дилләриндән тајфа дилләринә, тајфа дилләриндән халг дилләринә, халг дилләриндән милли дилләрә доғру инкишаф хәтти илә дәјишмиш олан дил анлајышы, шүбһә јохдур ки, бүтүн заманлар үчүн ејни бир анлајыш олараг галмыр. Буна көрә дә азәрбајчанлылар анлајышына мувафиг олараг Азәрбајчан дили анлајышынын да һәмин инкишаф мәрһәләләри үзрә мүхтәлифләшдијинә шүбһә ола билмәз.

Ваһид үмумхалг Азәрбајчан дилинә гәдәрки Азәрбајчан дили, гәбилә вә тајфа дилләри олмушдур вә бу дилләр һәмин Азәрбајчан тајфа вә гәбиләләринә үнсијјәт васитәси һалында хидмәт етмишдир. Буна көрә дә гәбилә вә тајфалар һалында олан азәрбајчанлыларын дили вә үмумхалг һалында олан азәрбајчанлыларын дили дә, нәһајәт, милләт һалында

формалашмыш олан азербайжанлыларын дили дэ үмумијјэтлэ Азербайжан дили анлајышына кениш мәнәда дахилдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, вахтилә Азербайжанда Мидија тајфалары јашамыш, Бүс, Паратас, Штурухат, Аризан, Буди, Мағ кими мүхтәлиф адлар дашыјан гәдим Мидија гәбиләлери ја бир-биринә гоһум олан, јахуд да бир-бириндән аз-чох фәргли олан мүхтәлиф дилләрдә данышмышлар. Бунларын мәркәзләшдији гәдим Атурпатган („Азербайжан“ сөзүнүн прототији) бу гәбиләләрин мәскәни олмуш*.

Әлбәттә, азербайжанлыларын гәдим бабаларындан олан бу гәбиләләрин үнсийјәтинә хидмәт едән мүхтәлиф гәбилә дилләри дә кениш мәнәда Азербайжан дили анлајышына дахилдир. Беләчә дә гәдим албан тајфалары бирләшәсиндә 26 гәбилә олмушдур вә бир чох тарихчиләр кәстәрирләр ки, бунларын һәрәсинин өзүнә мәхсүс да дили олмушдур. Күман етмәк олар ки, бунларын дилләри дә бир-биринә гоһум дилләр олмушдур. Лакин һәр һалда ајры-ајры гәбиләләрә хидмәт едән мүстәгил дилләр олмушдур. Бу дилләрин нә чүр грамматик гурулуша вә лүғәт тәркибинә малик олдуғу һәләлик елм аләминдә мүәјјәнләшмәмишдир. Бунунла белә, мадамки бу дилләр азербайжанлыларын улу бабаларындан олан гәбиләләрә үнсийјәт васитәси кими хидмәт етмишдир; демәк, бу гәбилә дилләри дә кениш мәнәда Азербайжан дили анлајышына дахилдир.

Чох гәдим заманлардан Азербайжанда сағ—скиф, гаспи—хәзәр** (төрүк/түрки), даһа сонралар исә оғуз, гыпчаг адлы түркдилли гәбиләләр дә јашамышлар вә азербайжанлыларын бир халг кими тәшәккүлүндә нисбәтән даһа актив иштирак етмиш олан бу гәбиләләрин өзләринә мәхсүс гәбиләви дилләри дә олмушдур ки, үмумијјәтлә кениш мәнәда бу гәбиләви дилләр дә Азербайжан дили анлајышына дахилдир.

Үмумијјәтлә Азербайжан дилинин тарихини өјрәнәркән бу дилин јаранма зәминини, бу дилдә данышан ваһид халгын әввәлки гәбиләләр тәркибини вә онларын гәбилә дилләрини нәзәрә алмамағ олмаз. Мәһз белә бир нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда да әввәлки гәбиләви дилләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә Азербайжан дили анлајышы илә үзви сурәтдә әлагәләнир. Мә'лум олдуғу үзрә, бу гәбилә дилләриндән бә'зиләри, хүсүсән оғуз вә гыпчаг дилләри үмумхалг Азербайжан ди-

* Ба х: 1) „Азербайжан тарихи“, I ч., II фәсил.

2) „Азербайжан сөзү“ (С. М. Киров адына АДУ Әсәрләри, 1945, чилд V, с. 2—11).

** Ба х: („Гаспи“, „Хәзәр“ „Гафгаз“ сөзләринин етимолоғијасы)—АПИ Әсәрләри, 1959, VII ч. 3—8 с.

линин әсасыны тәшкил етмишдир вә бу дилләр әсасында да Азербайжан дили она гоһум олан дикәр түрк дилләри сырасында мүстәгил, ваһид үмумхалг дили һалында, демәк олар ки, тәгрибән VII—IX әсрләрдә формалашмыш бир дилдир. Мәһз бу замандан да Азербайжан дили анлајышы даһа да конкретләшмишдир. Буна көрә дә Азербайжан дилинин тарихи фәнниндә Азербайжан дили кениш мәнәда дејил, конкрет мәнәда мәһз ваһид үмумхалг дилинин формалашмасы дөврүндән әсас тәдгиг объекти кими өјрәнелир. Буна гәдәрки дөврләр исә мүхтәлифдиллилик дөврүдүр вә бу дөврдәки „Азербайжан дили“ ифадәси шәрти—үмумиләшдирилмиш мәнәда, јә'ни гәбиләләр, тајфалар һалында јашајан азербайжанлыларын мүхтәлиф гәбиләви дилләри мәнәсына ишләнир. Бу чәһәтдән Азербайжан дили анлајышы, һәр шейдән әввәл, мүхтәлифдиллилик вә ваһиддиллилик дөврү олмағ үзрә ики анлајышла әлагәдардыр. Мүхтәлифдиллилик дөврү мүхтәлиф гәбилә вә тајфа дилләри дөврү олдуғундан вә бурада ваһид грамматик гурулуш вә ваһид лүғәт тәркиби ола билмәдијиндән бу дөврүн мүхтәлиф дилләри Азербайжан дилинин тарихи фәнни үчүн әсас тәдгиг объекти дејилдир. Азербайжан дили тарихи фәннинин тәдгиг объекти гоһум түрк дилләри арасында ваһид Азербайжан үмумхалг дилинин формалашмасы дөврүндән мүасир дөврүмүзә гәдәр өз лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушу әсасыны сахламыш олан ваһид үмумхалг Азербайжан дили тәшкил едир.

Лүғәт тәркиби әсасына вә грамматик гурулушуна көрә үмумхалг Азербайжан дили дөврүмүзә гәдәр инкишаф етмиш вә бу кечән мин ил мүддәтиндә әсаслы бир дәјишликјә уграмамышдыр. Лакин бунунла белә Азербайжан дили, һәр шейдән әввәл, хидмәт етдији чәмијјәт ваһидинә көрә, јә'ни функција даирәсинә көрә дәјишмишдир. Чүнки Азербайжан дили хүсүсән үмумхалг дили һалында формалашдыгдан сонра феодализм гурулушу илә әлагәдар оларағ мәһәлли диалект вә шивә голларына ајрылмыш. Беләчә дә Азербайжан әдәби дили формалашмышдыр.

Буна көрә дә, үмумхалг дили ваһидлијинә әсасән гәбиләләр, тајфалар дөврүнүн дилиндән фәргләнир. Лакин үмумхалг дилинин ваһидлији дә мүәјјән дәрәчәдә шәрти мәнәдадыр. Чүнки бу дөврдә үмумхалг дилинин диалект вә шивә адланан голлары, ајры-ајры феодаг бирләшмәләриндә даһа актив вә әсас үнсийјәт васитәси кими истифадә олунмушдур. Бу дөврдә диалектләр вә шивәләр нәинки төрәјир, һәтта артыр, инкишаф едир. Бу дөврдә үмумхалг дили әса-

сында јаранмыш олан әдәби дил дә үмумхалг данышыг дилиндән бир сыра әләмәтләринә көрә фәргләнир. Бундан башга ајры-ајры дөврләрдә әдәби дилин дајаг нөгтәләри дә дәјишә билир. Мәсәлән, тәхминән XV әсрә гәдр Азәрбајчан әдәби дилинин дајаг нөгтәсини Ширван шивәләри тәшкил етдији һалда, XV—XVIII әсрләр арасында Азәрбајчан әдәби дилинин үстүн дәрәчәдә истифадә етдији шивәләр әсәсән Чәнуби Азәрбајчан шивәләри, хүсусән Тәбриз шивәси олмушдур. Һалбуки XVIII әсрдә Азәрбајчан әдәби дили даһа чох орта шивәләрә, хүсусән Газах—Гарабаг шивәләринә әсәсланмышдыр.

Беләликлә ајдын олур ки, үмумхалг Азәрбајчан дили анлајышы ваһид бир дилин варлығыны көстәрсә дә, бурада да бир сыра голларын, шивә группарынын төрәмәси, артмасы вә әдәби дил үчүн заман-заман бу голларын дәјишмәси нөгтеји-нәзәриндән үмумхалг Азәрбајчан дили анлајышы дөврләр үзрә фәргләнир.

Бурада белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, лүгәт тәркиби әсасына вә грамматик гурулушуна көрә үмумхалг дили илә милли дил арасында әсәслы һеч бир фәрг ола билмәз вә буна көрә дә Азәрбајчан халг дили вә Азәрбајчан милли дили үмумијјәтлә Азәрбајчан дили анлајышына дахилдир. Лакин бунунла белә милли дил өз нуфуз даирәсинә көрә, хидмәтинә көрә, даһа үмуми олмасына вә с. кими бир сыра хүсусијјәтләринә көрә халг дилиндән фәргләнир. Һәр шејдән әввәл, милли дилин формалашмасы вә сабитләшмәси илә јанашы олараг, халг дилинин голлары сајылан диалект вә шивәләр тәдричән мәнһудлашыр вә мәнһв олур.

Јахуд, халг дили дөврүндәки әдәби дилин әсәс истифадә мәнбәји вә истинад нөгтәси бир диалект вә ја бир-ики диалект јахуд шивә группу олур, һәм дә заман-заман бу мәнбә вә истинад нөгтәси дәјишә билир. Һалбуки, милли дил дөврүндә әдәби дил артыг сабитләшмиш олмалыдыр; Јә'ни милләт формалашдыгы заман үмумхалг дили В. И. Ленинин дедији кими, әдәбијјатда сабитләшмәлидир*.

Һәгигәтән Азәрбајчан әдәби дили XIX әсрин сонларындан е'тибарән, хүсусән „Әкинчи“ гәзетинин тә'сис едилмәсиндән башлајараг тәдричән сабитләшмиш вә инди Азәрбајчан әдәби дилинин мәнбәји бүтүн шивәләрдир. Һалбуки, үмумхалг дили әсәслы Азәрбајчан әдәби дили 700 ил мүддәтиндә там мәнәсы илә сабитләшә билмәмиш вә јухарыда гејд етдијимиз

* В. И. Ленин. Соч. т. 20, стр. 367.

кими, заман-заман мүхтәлиф шивә группу әсасында инкишаф етмишдир.

Нәһәјәт, милли дил илә үмумхалг дили арасында диггәти чәлб едән фәргләрдән бириси дә будур ки, милли дил шифаһи әдәби дил голуну да сабитләшдирмиш олур. Мәсәлән, һазырда бир тәрәфдән театр, јығынчаг әдәби дили, о бири тәрәфдән тәлим-тәһсил әдәби дили һалында Азәрбајчан милли дили гол-будаг атмаға башламышдыр. Һалбуки халг дили дөврүндә белә гол-будағын һәм дә һамысынын јох, анчаг бир гисминин рүшејми олмушдур.

Беләликлә ајдынлашыр ки, ваһид Азәрбајчан дили дөврүндә дә Азәрбајчан дили анлајышынын мүхтәлиф дөврләр үзрә бир сыра фәргләри олмушдур.

Мүасир дөврүмүздә Азәрбајчан дили, мә'лум олдуғу үзрә даһа кениш нуфуз даирәсинә маликдир. Хүсусән Азәрбајчан дили Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын рәсми дөвләт дилидир.

Бүтүн бу фактлардан ајдын олур ки, Азәрбајчан дили анлајышы, хүсусән хидмәт етдији чәмијјәт ваһидлијинә көрә, нуфуз даирәсинә көрә бүтүн дөврләр үчүн ејни олмашыдыр вә буна көрә дә, јухарыда гејд етдијимиз кими, Азәрбајчан дили анлајышы мүрәккәб вә тарихи бир анлајышдыр.

Демәли, Азәрбајчан дилинин тарихи фәнни бу дилин јалныз ваһид бир халг дили кими формалашыб инкишаф етмәси дөврүнү дејил, һәм дә милли дил кими формалашыб инкишаф етмәси дөврүнү, јалныз бу дөврләрдәки шифаһи дили дејил, һәм дә јазылы дили вә јазы васитәләрини—әлифба, орфографија ганунларыны тарихи инкишафда тәдгиг едир. Ејни заманда бураја, јә'ни Азәрбајчан дили тарихи фәннинин мөвзусуна, үмумијјәтлә Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи, хүсусән бу әдәби дилин инкишафында мүхтәлиф шәкилдә рол ојнајан вә онун инкишафынын чох әләмәтдар чәһәтләрини әкс етдирән үслубларын тарихи дә дахилдир.

4—§. Дилин инкишафында харичи факторларын ролу

Бурада белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, дил өз дахили ганунлары илә инкишаф едән бир објектив варлыг, бир ичтимаи һадисә олмагла бәрабәр, ејни заманда онун хидмәт етдији чәмијјәтин тарихи илә дә үзви сурәтдә бағлыдыр вә, буна көрә дә, онун инкишафы о дилдә данышанларын тарихиндә баш вермиш һәр чүр харичи һадисәләр илә дә әләгәләнмиш олур.

Дил, мә'лум олдуғу үзрә, инсанын бүтүн иш сәһәләриндә онун һәр чүр фәлијјәти илә билаваситә әләғәдардыр. Дил истеһсалдакы дәјишикликләри билаваситә вә дәрһал әкс етдирир. Мәһз буна көрә дә дил, хусусән онун лүғәт тәркиби, демәк олар ки, чох дәјишкән олур. Инсанын әмәк фәалијјәти илә онун дилинин билаваситә әләғәси хусусән сөзләрдә даһа тез әкс олунур. Инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф сәһәләр үзрә, јә'ни, сәнајенин вә кәнд тәсәрруфатынын, тичарәтин, нәглијјатын, техниканын, елм вә мәдәнијјәтин дайм артмасы дилдән тәләб едир ки, вәһидләрини вә биринчи нөвбәдә өз лүғәт хәзинәсини бу сәһәләрин иши үчүн лазым олан вәһидләр һесабына, јени сөзләр вә ифадәләр һесабына зәнкинләшдирсин.

Әлбәттә, белә просес бу вә ја дикәр шәкилдә дилин инкишафына, онун мүәјјән мә'нада дәјишмәсинә тә'сир кәстәрмәјә билмәз. Бу исә дилин инкишаф тарихини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүһүм чәһәтләрдән биридир. Доғрудан да, һәр бир јени әшјанын бу вә ја дикәр етник бирләшмәдә јаранмасы вә јахуд харичдән бунларын арасына дахил олмасы, биринчи нөвбәдә дилин лүғәт тәркибиндә әкс олунур. Фәрз едәк ки, биз мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибини техники аләт адлары нөгтеји-нәзәриндән бир нечә әср бундан әввәлки, мәс: XVIII әсрдәки Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби илә мугәјсә едирик. Бу заман бизим диггәтимизи чәлб едән әләмәтдар чәһәтләрдән бириси дә бу олачаг ки, мүасир Азәрбајчан дили XVIII әсрдәки Азәрбајчан дилиндән хусусән јени техника илә әләғәдар олан машынларын адларыны билдирән сөзләрә көрә чидди сурәтдә фәргләнир вә мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби бу чәһәтдән хејли зәнкинләшмишдир. Белә сөзләрин исә бир гисми дилин өз еһтијаты әсасында, өз вәсаити әсасында јарадылдығы кими, дикәр гисми башга дилләрдән алынмыш ола биләр. Һәр ики һалда дилин лүғәт тәркибиндә зәнкинләшмә истигамәтиндә јенилик, дәјишиклик баш вермиш олур.

Бә'зән бу вә ја дикәр харичи тә'сир ејни заманда дилин грамматик гурулушунда да өз әксини тапа билир. Мәсәлән: Әдәби дилимизин илк дөврләриндә фарс дилинин чүмлә гурулушу хусусән нәср дилинә хејли тә'сир кәстәрмиш, һәтта бунлардан бә'зиләри дилимизин үзви һиссәси—гануну кими мәнимсәнилмишдир. Белә һаллара бахмајараг, үмумән грамматик гурулушун инкишафында даһа чох дилин өз дахили имканларындан истифадә етмә, дилин өз грамматик ганунларыны тәкмилләшдирмәси әсас рол ојнајыр. Мәсәлән, мүасир дөврүмүздә бир чох елми, бәдии, сијаси әдәбијјат рус дилиндән дилимизә тәрчүмә едилир. Әлбәттә, бу тәрчүмә ејни заманда,

дилимиздә мүәјјән ифадә гајдаларынын, јахуд чүмлә гурмаг үсулларынын даһа да активләшмәсинә, даһа да тәкмилләшмәсинә вә беләликлә, дилимизин грамматик гурулушунда әввәлки дөврдән фәргли бә'зи дәјишиклијин баш вермәсинә сәбәб олур. Бу вә ја дикәр дилдә данышан халғын инкишаф тарихинә тә'сир кәстәрән харичи факторлар дилин лүғәт тәркибиндә, грамматик гурулушунда из бурахдығы кими, дилин јазысына да, әдәби дилин үслубларына да бу вә ја дикәр шәкилдә тә'сир кәстәрмиш олур. Буна баша дүшмәк үчүн бир чох халгларын, бу чүмләдән азәрбајчанлыларын јазы тарихини нәзәрдән кечирмәк кифәјәт едәр.

Демәли, Азәрбајчан дилинин тарихинин дәгиг өјрәнилмәси бу дилин инкишафына тә'сир кәстәрән дахили вә харичи факторларын өјрәнилмәси илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бунлардан башга, Азәрбајчан дили тарихинин өјрәнилмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан халғынын бир етник вәһид кими формалашмасында бу вә ја дикәр шәкилдә рол ојнамыш ән гәдим гәбиләләрин, тајфаларын, халгларын нә дәрәчәдә азәрбајчанлыларла әләғәдар олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн дә бир сыра фактлар мејдана чыхарыла билир.

Дилин ајры-ајры вәһидләринин дәриндән өјрәнилмәси, һәтта бу вә ја дикәр сөзүн, бә'зән мүәјјән сәсин инкишаф тарихинин дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирилмәси јолу илә ән гәдим тајфаларын дил изләрини ајдынлашдырмаг имканы да элдә едилә билир. Мәсәлән, азәрбајчанлыларын гәдим мидија, албан тајфалары илә, түрк тајфалары илә нә дәрәчәдә әләғәдар олдугларыны, јахуд, әрәб, фарс, монгол тә'сирләринин нә кими тәзаһүрләри олдуғуну, һәтта ајры-ајры дөврләрдә бунларын тә'сир, нүфуз дәрәчәсинин нәдән ибарәт олдуғуну белә дил фактлары илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олур.

Беләликлә ајдын олур ки, Азәрбајчан дилинин тарихи фәнни һәм әмәли, һәм дә нәзәри әһәмијјәти олан, кениш мөвзу даирәсинә малик мүстәгил бир елм сәһәсидир. Үмумијјәтлә Азәрбајчан дилчилијинә дахил олан бу кениш даирәли фәннин тарихи фонетика, тарихи лексика, тарихи морфо-локија, тарихи синтаксис, әдәби дил тарихи кими башлыча һиссәләри вардыр. Үмумиләшмиш һалда тарихи фонетика, тарихи морфолокија вә тарихи синтаксис кими һиссәләри әһәтә едән тарихи грамматика Азәрбајчан дили тарихи фәннинин әсасыны тәшкил едир.

